

Publikace s podtitulem *Závodní kolonie Vítkovických železáren a dalších průmyslových podniků* je posledním svazkem třídílného publikačního projektu *Ostravské dělnické kolonie* (2010–2015), který v letech 2011 a 2012 přinesl informace o stavebně-architektonickém, populačním a sociálním vývoji 54 hornických a koksárenských kolonií na levém i pravém břehu Ostravice. Závěrečný díl publikační řady, respektující strukturu předcházejících dvou svazků a sledující bývalé podnikové kolonie na základě aktuálního územního členění Statutárního města Ostravy, mapuje privátní dělnické kolonie a sídliště ostravských chemických a dopravních podniků. Na prvním místě je však věnován výzkumu dělnických, mistrovských a úřednických kolonií VŽ, ať již na území tzv. Nových Vítkovic, ambiciózního projektu generálního ředitele Paula Kupelwiesera (1876–1892) a jeho managementu, nebo za jejich hranicemi, kam VŽ expandovaly od konce 19. století. Zatímco kolonie ostravských dopravních a chemických podniků stavebně-architektonicky vycházely z místních tradic podnikové bytové výstavby, firemní personální a sociální politika VŽ ambiciózně vycházela vstříc nejsoudobějším evropským vzorům, počínaje nejstaršími koloniemi z doby kolem roku 1880 a konče nejmladšími firemními dělnickými sídlišti meziválečnými a protektorátními, inspirovanými soudobou středoevropskou architekturou. Ani poslední svazek publikační řady neztrácí ze zřetel roli zkoumaných kolonií v populačním substrátu dotčených obcí, sleduje urbanistické impulzy vzešlé z podnikové zástavby v oblasti občanské vybavenosti a vedle řady jmen významných obyvatel věnuje pozornost i jejich společenskému a spolkovému životu na úrovni kolonií, nebo příslušných obcí.

Ještě po druhé světové válce tvořily obyvatelstvo a bytový fond kolonií významný populační a urbánní fenomén v dějinách slezského městysu Hrušova (v roce 1921 stálo z 368 hrušovských domů 46,5 % v místních koloniích). Vedle majitelů dolů Hubert a Ida investovaly do výstavby **Tovární kolonie** a **Kolonie chemické továrny** i Továrna na výrobu keramického zboží pro chemický průmysl a První rakouská keramická továrna na sodu. V letech 1852–1950 tak byl vytvořen bytový fond zahrnující úřednické, mistrovské a dělnické domy, do let 1910–1911 administrativně přičleněné k jedné kolonii, po ovládnutí závodů říšskoněmeckým kapitálem a Spolkem pro hutní a chemickou výrobu z Ústí nad Labem ke dvěma koloniím nově konstituovaných podniků. V roce 1921 žilo v obytných domech obou závodů přinejmenším 1203 osob, 15,5 % hrušovského obyvatelstva (dalších 24,8 % hrušovské populace žilo v koloniích dolů Hubert a Ida). Kromě solidní občanské vybavenosti (mateřská škola, závodní konzum, podnikový klub, hostince) se obyvatelé kolonií s nejméně 59 obytnými objekty mohli opřít o agilní společenský život, jemuž udávala tempo místní sdružení tělovýchovných a světonázorových organizací celostátní působnosti.

Výzkum kolonií zástavby v Moravské Ostravě, v níž ještě v roce 1921 žilo v pěti hornických osadách 5887 osob, 13,4 % z 41 765 přítomných obyvatel, byl ve III. svazku *Ostravských dělnických kolonií* završen zmapováním **Krausovy kolonie**, ojedinělého příkladu privátní dělnické kolonie, jejíž obyvatelstvo tvořilo sediment ostravského sociálního milieu. V 18 jednoduchých domech z let 1870–1880 se 124 bytovými stranami a 724 obyvateli v roce 1900 (2,4 % obyvatel Moravské Ostravy) žilo vedle sebe dělnictvo i sociální outsideri, lidé stigmatizovaní průmyslovou prací i kriminální živly. Moravskoostravský Krausovec sice před první světovou válkou ustoupil dosud existující vysokopodlažní měšťanské zástavbě, jeho pověst nejproskribovanější adresy v srdci Moravské Ostravy však i po demolicí fixovala regionální literatura v čele s románem Františka Sokola-Tůmy *V září milionů*.

Snad ještě excesivnější sociální a bytové poměry panovaly v přívozkém **Krausovci**, v jehož 13 nuzných obydlích z let 1867–1872 bylo v roce 1890 ubytováno 772 osob, 14,7 % přívozkých obyvatel, a v roce 1930 stále ještě 480 osob, 2,6 % Přívozkých. Zatímco mezi světovými válkami kolonii obývali hlavně zaměstnanci Státních drah, případně drobní živnostníci, v době socialistické industrializace se k demolicí odsouzená lokalita stala jedním z nejstarších ostravských romských ghett. Osud sociálně exkluzivní lokality s převahou romského obyvatelstva, mediálně silně sledované v letech 2010–2013, nakonec stihnul i železničářskou osadu **Přednádraží**, mezi světovými válkami reprezentativní dělnickou čtvrt vysokopodlažních domů, urbánním charakterem zástavby na hony vzdálených přízemní řadové zástavbě starších dělnických kolonií. V letech 1889–1947 bylo v kolonii postaveno 23 obytných budov, obývaných již v roce 1910 780 osobami, 4,7 % přívozké populace. V segmentu občanské vybavenosti bylo dopravně dobře dostupné Přednádraží odkázáno na síť živnostenských provozoven tzv. Zadního Přívozu. Společenský život a transformace dělnické kolonie Přednádraží do podoby sociálně vyloučené lokality však na svou deskripci ještě čekají.

Již v roce 1902 pronikla na katastrální území Nové Vsi podniková zástavba dvou osmibytových pavlačových domů dolu a koksovny Ignát, postavených v ulici Bartolomějské. Ucelená zástavba dělnických, mistrovských a inženýrských domů včetně ředitelské vily však byla na hranici Nové Vsi a Mariánských Hor postavena až v letech 1926–1938 a 1946–1949, kdy byla vybudována skupina 16 vícepodlažních domů **závodní osady Československých továren na dusíkaté látky**. V roce 1930 sice skupinu 8 objektů obývalo jen 191 osob, 8,1 % novoveské a 0,04 % mariánskohorské populace, podnikové sídliště však v obytných domech postavených za účasti významných architektů Kolář & Rubý či bratrů Šlapetových poskytovalo solidní bytový standard a stalo se před rokem 1942 bydlíštěm českého Němce Jana Borovce (1923–1944), člena zvláštní diverzně-výzvědné skupiny Progress Rudé armády, operující v blízkosti Hitletova východopruského Vlčího doupete.

Ve slezské obci Svinově byla na přelomu 19. a 20. století vybudována vedle izolovaně stojících firemních domů dvojice podnikových sídlišť. Starší z nich, **kolonie Mannesmannovy válcovny trub**, bylo postaveno přibližně v letech 1893–1910 a jeho 8 objektů bylo v roce 1910 obýváno 339 osobami, desetinou přítomné populace. Ve svinovské místní části Dubí byla v letech 1899–1915 postavena skupina 9 domů **lihovarnické kolonie Wilhelma Grauera**. V roce 1921 žilo v kolonii 100 osob, 2,6 % obyvatel Svinova. Lihovarnická kolonie byla spojena s osudy rodiny Ryšových, kteří se podíleli na protinacistickém odboji, a svůj život a profesní dráhu spojil s lihovarem v padesátých letech 20. století Ing. Jindřich Mach, kronikář městského obvodu Ostrava-Poruba. V katastru Svinova byla postavena i **závodní osada městské elektrárny v Třebovích**, a to jako jedno z nejmladších podnikových sídlišť na území dnešní Ostravy. Základy podnikového bytového fondu třebovické elektrárny byly sice v katastru Svinova položeny v roce 1932, skupina 13 obytných domů však byla postavena nejspíše v letech 1946–1956. Bezprostřední sousedství mateřského podniku a dopravní dostupnost zvyšovaly kvalitu života v podnikovém sídlišti, jehož obyvatelé žili i v době socialistické industrializace aktivním komunitárním životem.

Pomínu-li dílčí zástavbu VŽ, vyrostly v Zábřehu nad Odrou ve 20. století tři závodní kolonie: Základy nejstarší z nich, **Osady Bedříšky**, byly v sousedství stejnojmenného dolu položeny již v roce 1902, kdy byly vybudovány dva nejstarší dělnické obytné domy. Většina z 31 dvojdomků byla postavena až v roce 1950, kdy se schylovalo k výstavbě sousedního **sídliště národního podniku Vítkovické stavby**, v němž v letech 1951–1953 vyrostlo 33 montovaných, tzv. finských domků. Zatímco existence ucelené zástavby Vítkovických staveb, n. p., stála dosud stranou pozornosti odborné veřejnosti, k Osadě Bedříšce byla před lety upřena pozornost jako k jedné z mediálně nejznámějších sociálně exkluzivních lokalit českých zemí. Stranou zájmu odborné i laické veřejnosti dosud stála i **kolonie Komanditní společnosti Julius Rütgers**, tvořená skupinou pouhých čtyř domů v dnešní Svatoplukově ulici, obývaných v půli cesty mezi bývalou epidemickou nemocnicí a Palácem kultury a sportu 153 osobami, tvořícími v roce 1930 pouhé 1,1 % zábřežské populace.

V ostravských i českých souřadnicích ojedinělým projektem zůstal program tzv. Nových Vítkovic, vzorového továrního města ovládaného téměř ve všech sférách veřejného a privátního života jedním subjektem, Vítkovickým horním a hutním těžištěm a jeho dceřinou společností Vítkovické železářny. Nejstarším a dosud v úplnosti dochovaným příkladem zaměstnaneckého bydlení je dělnická kolonie **Westend**, skupina čtyř dvoupodlažních domů z let 1878–1879. Nejvíce osob Westend zřejmě obývalo v roce 1890, kdy v jeho 58 bytech žilo 324 osob, 3,2 % vítkovického obyvatelstva. Centrální polohy využívala a původně i identický název Westend nesla **Anglická úřednická kolonie** (1880–1882), symetricky lemující hlavní náměstí Nových Vítkovic. Čtyřice dvoupodlažních domů skýtala v roce 1890 ubytování v 64 bytových jednotkách 346 osobám (3,4 % obyvatel Vítkovic), většinou z řad administrativy a středního managementu VŽ, ale i komunálních zaměstnanců či kléru, jejichž přítomnost dokládá propojení komunální a podnikatelské sféry v podmínkách továrního města Nové Vítkovice. K obyvatelům Anglické úřednické kolonie náleželi i bratr generálního ředitele VŽ Paula Kupelwiesera Max nebo rytíř Artur Wolfgang von Sacher-Masoch, jehož syn proslul jako významný rakouský literát 20. století.

Do začátku osmdesátých let 19. století spadá i výstavba Štítové kolonie a dvojice tzv. **I- a U-Hausů**, budovaných kolem Pavlova náměstí centrálních Nových Vítkovic. Štítová kolonie je ojedinělým příkladem raného pokusu o řešení bytové otázky dělnictva VŽ ve vlastní režii, případně s finanční podporou VŽ, a to formou družstevního bydlení. Kolonie nebyla realizována v úplnosti a její bytový fond nebyl převeden do rukou družstevníků, ale stal se základem rodícího se bytového fondu VŽ. Ve 32 dvojdomcích s obytným podkrovím, postavených v letech 1882–1885, našlo v roce 1900 ve 127 bytech ubytování 826 osob, 4,3 % vítkovické populace. Přinejmenším jako bydlíště rakouského důstojníka a spisovatele A. W. rytíře von Sacher-Masoch překročila kolonie hranice regionu, pomineme-li její architekturu, silně inspirovanou anglosaskou architekturou průmyslových měst. Současně se Štítovou kolonií byly postaveny i dvoupodlažní kolonijní objekty U-Hausů (1882–1884) a I-Hausů (1883–1884), určených mistrům a úředníkům (U-), případně mistrům a předním dělníkům (I-Haus). Nejvíce osob obývalo kolonie U a I nejspíše v roce 1890, kdy v nich žilo 439 a 236 osob, reprezentujících 4,3 a 2,3 % vítkovické populace. Centrální poloha kolonií na ústředním náměstí Nových Vítkovic předurčila jejich obyvatel k aktivní a pasivní účasti na významných událostech v dějinách města, nemluvě o Vojtěchu Martínkovi nebo Heleně Fibingerové, kteří s koloniemi spojili své profesní či osobní životy.

Další stavební aktivity VŽ v oblasti kolonijní výstavby náležely v devadesátých letech 19. století dělnickému a mistrovskému bydlení, ať již v podobě pěti třípodlažních obytných domů zvaných **Pětáky** (1887–1892), postavených nedaleko katastrální hranice Nových Vítkovic a Zábřehu nad Odrou, 10 dvoupodlažních domů s plochými střechami nazvaných **Kairo** (1892), nebo čtyřice kasárenských obydlí **kolonie B / Štěnicové kolonie** (1893–1894), reprezentujících zřejmě nejnižší standard bydlení zaměstnanců VŽ. Standard bydlení a každodenní život obyvatel trojice kolonií determinovalo jak bezprostřední sousedství průmyslových závodů VŽ, tak vzrůstající se hromadná doprava, která vedle několikaminutové pěší docházky činila snadno dostupnými subjekty občanské vybavenosti v centrální části Nových Vítkovic. Lokalizace Pětáků, Kaira i Štěnicové kolonie v dosud nezastavěných částech Nových Vítkovic s sebou přinesla silné urbanizační akcenty v podobě výstavby nových živnostenských provozoven a školských zařízení, sloužících 1229 obyvatelům Kaira v roce 1910 (5,3 % vítkovické populace), 486 obyvatelům Pětáků v roce 1900 (2,5 % vítkovické populace) a 794 osobám ubytovaným ve 144 bytových jednotkách Kolonie B v roce 1910 (3,4 % vítkovické populace). Zatímco Štěnicová kolonie skýtala ubytování jen nejnáročnějším vrstvám obyvatelstva a společně s Pětáky byla demolována v sedmdesátých letech 20. století, Kairo žilo ještě po druhé světové válce bohatým společenským životem i vzpomínkami na oběti nacistické perzekuce, k nimž patřil Ing. Adolf Knejzlík.

Výstavbou kolonií po roce 1900 se již VŽ přiblížily katastrální hranici Nových Vítkovic: Nejprve byla v letech 1908–1909 postavena skupina šesti třípodlažních **mistrovských domů v Erbenově ulici**, kterou v roce 1910 obývalo v 36 bytových jednotkách 165 osob, 0,7 % vítkovické populace. Vícepodlažní domy městského charakteru byly v následujících letech 1909–1912 postaveny i v **Ocelářské kolonii**, v pěti domech s 90 bytovými jednotkami obývanými v roce 1921 více než 345 osobami, přibližně 1,6 % vítkovické populace. Vedle mistrovské a dělnické kolonie v ulicích Erbenově a Ocelářské byly v letech 1910–1913 položeny základy úřednické kolonie v Ruské ulici, dokončené v roce 1920, kdy byla současně zahájena výstavba úřednické kolonie ve Štramberské ulici (1920–1930). Zatímco starší úřednická kolonie v Ruské ulici, v níž v roce 1921 v 48 bytech žilo 153 osob (0,7 % vítkovického obyvatelstva), architektonicky vycházela z osvědčených vzorů starší zástavby, členitá zástavba úřednické kolonie ve Štramberské ulici se 103 bytovými jednotkami a pouhými 212 obyvateli mířila vstříc nejsoudobějším trendům středoevropské architektury. Nepřekvapí, že mezi obyvateli obou kolonií našli ubytování přední úředníci VŽ včetně protektorátního ředitele Ing. Karla Kuchinky. Poslední velkou investicí VŽ do dělnického bydlení ležícího výhradně v katastru Nových Vítkovic byla výstavba **Siroťčí kolonie** (1912–1922), kterou tvořila skupina 20 objektů včetně dvou nocleháren a jednoho nouzového baráku. V roce 1930 našlo v jejích 234 bytech ubytování 1097 osob, 4,1 % vítkovické populace. Ačkoliv se dnes část Siroťčí kolonie proměnila v romské ghetto, mezi světovými válkami žila díky solidní občanské vybavenosti agilním společenským životem, sdíleným i v hlasném českém tenoristou Beno Blachutem.

Přestože projekt Nových Vítkovic plánoval výstavbu továrního města bez sociálně-prostorových bariér, s významnou rolí veřejné zeleně a společných komunikačních prostor, technologický vývoj a ekonomická expanze VŽ si již na konci 19. století vynutily demoliční zásahy do stávající zástavby a přinutily VŽ k prostorové expanzi za hranicemi Nových Vítkovic. Pionýrská role připadla **Hulvácké kolonii** v Zábřehu nad Odrou (dnes Mariánské Hory a Hulváky), v níž v letech 1898–1922 vyrostlo 36 vícepodlažních mistrovských a dělnických domů, obývaných v roce 1921 v 302 bytových jednotkách 1459 obyvateli, 14 % zábřežské populace. Výstavba kolonie se hrála roli zásadního urbanizačního impulsu, jemuž lokalita vděčila za kvalitní dopravní spojení, občanskou vybavenost i přítomnost komunistického odbojáře Ladislava Ševčíka. Podobně expandovaly VŽ v letech 1907–1912 i výstavbou **kolonie Žofinské huti** v Moravské Ostravě, kde bylo postaveno 7 kasárenských objektů, obývaných v roce 1921 ve 114 bytových jednotkách 625 osobami (1,5 % obyvatel Moravské Ostravy). Největší stavební investicí VŽ v segmentu dělnického bydlení se ovšem stala **Josefínská kolonie**, která se 70 čtyřdomky z let 1907–1911 rozprostřela na území hned dvou katastrů, Nových Vítkovic a Zábřehu nad Odrou. V roce 1930 kolonii s příkladnou občanskou vybaveností (dvě mateřské školy, obecné školství, živnostenské provozovny, blízký stadion) obývalo ve 280 bytových jednotkách 1660 osob, 6,1 % vítkovické populace.

Trvalým pomníkem firemní personální a sociální politiky VŽ jsou ještě dnes dvě nejmladší podniková sídliště postavená po první světové válce, **Jubilejní kolonie Vítkovických železáren** v Hrabůvce (1921–1932, 1939–1942, 1946–1950) a hrabovské firemní sídliště Šidlovec (1940–1941, 1947–1955), starší literaturou nejednou mylně klasifikovaná jako kolonie úřednické, nikoliv dělnické. V Jubilejní kolonii bylo v několika stavebních etapách realizováno 830 bytů ve 144 domech, obývaných v roce 1930 v dostavěné části kolonie 1892 obyvateli (36,7 % obyvatel Hrabůvky). V hrabovské lokalitě Šidlovec bylo za Protektorátu a v době socialistické industrializace postaveno 108 domů s 682 bytovými jednotkami. V obou sídlišťích byla projektována nadstandardní občanská vybavenost včetně knihovny (Jubilejní kolonie) a společenského domu (Šidlovec), realizovaná v případě Šidlovce jen zčásti. Přinejmenším v českých souřadnicích patří kolonie k vzorovým příkladům meziválečné architektury inspirované vzory tzv. Rudé Vídně (Jubilejní kolonie) a protektorátní architektury vycházející více z architektonické tradice meziválečné československé moderny než z ideologických imperativů národně-socialistického hnutí Heimatstil. V každém ohledu však obě sídliště reprezentují genetické vazby podnikové architektury z doby před a po druhé světové válce.

Ani závěrečný svazek třídílné publikační řady *Ostravské dělnické kolonie*, který přinesl základní informace o 29 dělnických, mistrovských a úřednických koloniích v moravské a slezské části Ostravy, nezměnil nic na závěru prvního dílu, v němž bylo konstatováno, že snad jen baťovské Zlínsko můžeme měřit s hustotou podnikové zástavby v závodních koloniích ostravské průmyslové oblasti, do jejichž urbánních, architektonických, populačních i mentálních dějin se dělnické kolonie vepsaly hlouběji než v jiných průmyslových regionech českých zemí.¹⁵⁹³ Stále tak platí, že ještě dnes, na počátku 21. století, není snad v Ostravě rodina, která by ve svém širším příbuzenstvu, mezi předky, nebo alespoň mezi známými neměla osobu, která by dětství, nebo i celý život neprožila v některé z dnes již zaniklých, nebo dosud stojících ostravských dělnických kolonií.¹⁵⁹⁴ Uvážíme-li, že jen poslední svazek *Ostravských dělnických kolonií* shromáždil informace o 726 obytných domech v kolonijní zástavbě jednoho stavebního podnikatele a majitele realit a deseti podniků v čele s VŽ na území dnešních obcí Ostrava-Hrabová, Hrabůvka, Hrušov, Mariánské Hory a Hulváky, Moravská Ostrava a Přívoz, Nová Ves, Svinov, Vítkovice a Zábřeh nad Odrou, nebudeme moci přehlédnout jejich roli v urbanistickém vývoji obcí na území západního centra ostravské průmyslové oblasti.

Finální svazek *Ostravských dělnických kolonií* nepřinesl jen řadu nových, nebo alespoň korigujících informací o sledovaných dělnických koloniích, shromáždil však řadu potřebných údajů ke studiu firemní personální a sociální politiky VŽ v segmentu zaměstnaneckého bydlení: V roce 1921 žilo ve 172 obytných objektech 13 dělnických, mistrovských

¹⁵⁹³ JEMELKA, Martin: Resumé. In JEMELKA, M. (ed.): Ostravské dělnické kolonie I, s. 533.

¹⁵⁹⁴ JEMELKA, M.: Z havířských kolonií, s. 3.

a úřednických kolonií na území dnešních Vítkovic bez úřednické kolonie ve Štramberské ulici úhrnem 7098 osob, tedy rovných 26 % z 27 358 přítomných vítkovických obyvatel. Již v roce 1890 byla přinejmenším čtvrtina Vítkovických ubytována v tehdy stojících koloniích Anglické, Štítové, Westend, Pěfácích a U- a I-Haus, zdá se však, že nejvyššího podílu ubytovaných ve vítkovické populaci dosáhly VŽ právě v roce 1921. Roli dělnických kolonií v urbánních a populačních souřadnicích dnešní Ostravy nelze podceňovat ani v době socialistické industrializace, kdy již některé dosluhující kolonie plnily roli ubytovacích kapacit osob v oblasti „bydlení méně náročných občanů“, ať již jimi dobová státní správa na centrální či místní úrovni myslela penzisty, bezdětné manželské páry, nebo početné rodiny romských imigrantů. Právě v prvních letech socialistické industrializace vyrostla v Ostravě poslední dělnická sídliště, z nichž některá stihl osud sociálně vyloučených lokalit (Bedřiška, Osada národního podniku Vítkovické stavby), jiná slouží bydlení jako vyhledávané ostravské adresy dosud (Jubilejní kolonie a Šídlovec). Dnes jsou ostravské dělnické kolonie využívány k bydlení, slouží komerčním účelům, některé z nich však nenápadně mizí z mapy ostravské městské krajiny. Zvláště jejich minulosti byl věnován třídílný projekt *Ostravské dělnické kolonie*.